

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Чернета Тетяна Олександрівна

УДК 787.6:78.03(477.63)"19"

**БАНДУРНЕ МИСТЕЦТВО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ:
ВІД АМАТОРСТВА ДО АКАДЕМІЗМУ**

26.00.01 – теорія та історія культури

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Київ – 2012

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України.

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор
Редя Валентина Яківна,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, професор кафедри
теоретичної, прикладної культурології
і музикознавства

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
Давидов Микола Андрійович,
Національна музична академія України
ім. П. І. Чайковського, завідувач кафедри
народних інструментів

кандидат мистецтвознавства, доцент
Дорохіна Любов Олексіївна,
Ніжинський державний університет
ім. М. В. Гоголя, доцент кафедри вокально-
хорової майстерності

Захист відбудеться 26 квітня 2012 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.850.01 у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ-15, вул. Лаврська, 9, корпус 15.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв за адресою: 01015, м. Київ-15, вул. Лаврська, 9, корпус 11.

Автореферат розісланий 24 березня 2012 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Овчарук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю всебічного вивчення культурного життя та культурно-мистецьких здобутків регіонів України як невід'ємної складової української національної культури. Її самобутнім явищем є бандурне мистецтво Дніпропетровщини (до 1918 р. – Катеринославщини), що включає аматорське й професійне виконавство на бандурі в сольному та ансамблевому жанрах, освіту, доробок майстрів музичних інструментів, концертно-фестивальну практику бандуристів краю. Наявність цього явища музичної культури потребує детального дослідження і спростування поширеної думки про непопулярність бандурного мистецтва в східних областях України, зокрема на теренах Дніпропетровської області, в ХХ ст.

Створення цілісної картини побутування бандурного мистецтва на Дніпропетровщині неможливо здійснити поза висвітленням подій кобзарського життя краю, вивченням праць, присвячених і кобзарству, і бандурному мистецтву України. До цієї проблематики, у тому числі в регіональному аспекті, звертались дослідники ХІХ – початку ХХ ст. (В. Горленко, К. Квітка, П. Куліш, Є. Ліньова, М. Лисенко, С. Людкевич, О. Малинка, Г. Хоткевич, Д. Яворницький), радянської доби (Б. Кирдан, Ф. Лавров, А. Омельченко, Я. Шуст, М. Щоголь) та сучасні мистецтвознавці (О. Ваврик, О. Васюта, І. Дмитрук, М. Долгов, В. Дутчак, Б. Жеплинський, В. Кушпет, Л. Мандзюк, В. Мішалов, Н. Морозевич, І. Панасюк, М. Підгорбунський, Н. Супрун, К. Черемський, Л. Черкаський, В. Чуркіна, Л. Шорошева та ін.). Деякі з них (М. Долгов, Б. Жеплинський, Ф. Лавров, А. Омельченко) опосередковано чи частково (крім М. Долгова) торкались стану кобзарського й бандурного мистецтва на Дніпропетровщині.

Хронологічні межі та регіональне спрямування дисертаційного дослідження пов'язують його з науковими працями, в яких розглядаються культурно-музичне життя та народно-інструментальне виконавство Дніпропетровщини (зокрема в ХХ ст.). Маємо на увазі дисертації В. Мітлицької «Музичне життя Катеринославщини середини ХІХ – початку ХХ століть», М. Долгова «Традиції та видозміни в кобзарстві Придніпров'я ХХ ст.» тощо. Останній дослідив творчість радянських самодіяльних композиторів-бандуристів Дніпропетровщини в аспекті еволюції авторського репертуару, простежив розвиток авторської свідомості від кінця «хрущовської» відлиги (1964) до перших років незалежності України (1994). У даному ж дослідженні самодіяльне мистецтво розглянуто насамперед як передумова професіоналізації та академізації бандурного виконавства й освіти. Історії музичної культури та проблемі становлення музичної освіти на Дніпропетровщині присвячені публікації місцевих мистецтвознавців Т. Медведнікової, Л. Рябцевої, В. Скуратівського, А. Тулянцева, Л. Царгородцевої, С. Щитової та ін. Втім, бандурне мистецтво Дніпропетровщини і далі залишається своєрідною «білою плямою» в сучасному мистецтвознавстві.

Активізація уваги до кобзи й бандури на Катеринославщині припадає на початок ХХ ст. й пов'язана з подіями ХІІІ Археологічного з'їзду (Катеринослав,

1905) та науковою й громадською працею першого директора Катеринославського історичного музею академіка Д.І. Яворницького, чий вагомий особистий внесок у справу популяризації кобзарського та бандурного мистецтва ще в 1972 році підкреслювала дослідниця його фольклористично-етнографічної діяльності М. Шубравська. Вона зауважила, що ця тема може бути предметом окремого дослідження, але на сьогоднішній день про діяльність вченого в науковому обігу є тільки епізодичні відомості. Маловідомим залишається і той факт, що 2004 р. в Дніпропетровській консерваторії ім. М. Глінки відкрився академічний клас бандури.

Аналіз вивчення проблеми показує, що й дотепер не існує жодного спеціального наукового дослідження, яке б комплексно висвітлювало регіональні особливості бандурного мистецтва Дніпропетровщини, процесу професіоналізації та академізації його вагомих складових: виконавства та освіти. Все це зумовило актуальність і вибір теми дисертаційної праці: «Бандурне мистецтво Дніпропетровщини: від аматорства до академізму».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі теоретичної, прикладної культурології і музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та є частиною комплексної теми НАКККиМ «Культура і мистецтво в сучасному державотворчому процесі» (протокол Вченої ради № 2 від 12 березня 1994 р.).

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу складових бандурного мистецтва Дніпропетровщини дослідити й узагальнити шляхи його академізації в ХХ ст.

Для реалізації поставленої мети встановлено такі **завдання**:

- на основі вивчення історичних, мистецтвознавчих, культурологічних праць з'ясувати рівень дослідженості бандурного мистецтва Дніпропетровщини;
- шляхом дослідження архівних матеріалів, історичних джерел відтворити цілісну картину побутування кобзи й бандури на Дніпропетровщині;
- поглибити уявлення про значення XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905) в процесі вивчення й підтримки кобзарства;
- висвітлити особистий внесок академіка Д.І. Яворницького у справу популяризації кобзарського й бандурного мистецтва;
- охарактеризувати досягнення самодіяльних бандуристів Дніпропетровщини в сольному та ансамблевому жанрах;
- визначити передумови переходу від аматорства до академізму та основні напрямки академізації бандурного виконавства й освіти в музичних навчальних закладах обласного центру;
- висвітлити творчу та педагогічну діяльність Л.С. Воріної як фундатора дніпропетровської академічної школи гри на бандурі;
- дослідити доробок майстрів бандур Дніпропетровщини, охарактеризувати регіональні особливості інструментарію.

Об'єкт дослідження – бандурне мистецтво Дніпропетровщини.

Предмет дослідження – академізація бандурного мистецтва Дніпропетровщини в ХХ ст.: виконавство та освіта.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ХХ – початок ХХІ ст. Нижня межа (1902) пов'язана з переїздом до Катеринослава на постійне проживання Д.І. Яворницького, верхня – з роками педагогічної діяльності Л.С. Воріної (1956–2006).

Географічні межі дослідження – Дніпропетровська область, адміністративна територія якої охоплює землі колишньої Катеринославської губернії.

Для розв'язання поставлених завдань були застосовані такі **методи дослідження**: *аналітичний* – при дослідженні складових бандурного мистецтва Дніпропетровщини; *системний* – для аналізу процесу професіоналізації бандурного виконавства та освіти регіону; *біографічний* – для дослідження творчого шляху діячів бандурного мистецтва краю; *описовий* – у роботі з архівними документами та при описі колекції народних музичних інструментів; *соціологічний* – в процесі збирання та обробки інформації, інтерв'ювання представників бандурного мистецтва; *теоретичного узагальнення* – для підведення підсумків дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали наукових архівних фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського (ІМФЕ): Ф. 8-1, Ф. 8-2, Ф. 8-к2, Ф. 8-к3, Ф. 8-4, Ф. 11-3, Ф. 11-4, Ф. 14-3, Ф. 52-1, Ф. 52-4(3), Ф. 52-4(4), Ф. 52-5(2), Ф. 52-10; архіви фондів рукописних документів, фотодокументів, рухомих пам'яток історії та культури Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (ДНІМ), наукової бібліотеки ДНІМ (дореволюційні видання), каталоги Меморіального будинку-музею Д.І. Яворницького, фотоархіви відділу народних інструментів музичного училища Дніпропетровської консерваторії ім. М. Глінки, приватні особисті архіви Л. Воріної, М. Гвоздя, Ю. Демчука, Л. Попової, В. Неволова, Ю. Задой та ін. Крім того, матеріалами дослідження стали спогади, зафіксовані дисертантом особисто під час інтерв'ювання відомих діячів української культури: М. Давидова, С. Баштана, В. Єсіпка, Я. Черногуза, представників дніпропетровської бандурної школи Л. Воріної, М. Гвоздя, Ю. Демчука, С. Овчарової, В. Петренко, Ю. Задой, музейних наукових співробітників Л. Черкаського, В. Мормеля, С. Абросимової, А. Перкової та ін.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі:

- вперше здійснено спробу створення цілісної концепції академізації бандурного мистецтва на Дніпропетровщині як регіонального культурного феномену;
- окреслено основні напрямки та особливості розвитку самодіяльного бандурного виконавства на Дніпропетровщині в сольному та ансамблевому жанрах;
- визначено передумови переходу виконавства на бандурі від аматорства до академізму, особливості становлення бандурної освіти в музичних навчальних закладах Дніпропетровська;

– введено до наукового обігу архівні матеріали (зокрема епістолярій), а також матеріали періодичних видань, які значно доповнюють уявлення про розвиток бандурного мистецтва регіону;

– за матеріалами архівних джерел, періодичних видань та епістолярної спадщини висвітлено особистий внесок академіка Д.І. Яворницького у справу популяризації кобзарського та бандурного мистецтва;

– ідентифіковано рукописні нариси про О. Ковалю, Ю. Демчука, О. Чуприну та Ф. Жарка, знайдені в архівах ІМФЕ, з'ясовано авторство матеріалів та місце їх публікації;

– на основі друкованих матеріалів та історичних фактів висвітлено підготовчу роботу до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі з етнографічних питань;

– досліджено колекцію народних музичних інструментів Дніпропетровського історичного музею та документацію до них; уперше опубліковано здійснені автором дисертації експертиза та опис бандур і кобз із музейної колекції.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в можливості їх застосування в подальшому вивченні академічного виконавства на народних інструментах на Дніпропетровщині в контексті української національної музичної культури. Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальних курсах з історії української культури, історії українського народного мистецтва, музичного краєзнавства в середніх та вищих мистецьких навчальних закладах. Джерельна та фактологічна база роботи може стати в пригоді при укладанні біографічних словників діячів національної музичної культури, «Української музичної енциклопедії», у краєзнавчій та музейній діяльності.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на міжнародних наукових конференціях: «Видатні постаті науки, культури і освіти України» (Київ, 30–31 жовтня 2008 р.), «Український народний музичний інструментарій: історія, теорія і методи дослідження» (Київ, 21–22 травня 2009 р.), «VIII культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва «Національно-культурний простір України ХХІ ст.: стан і перспективи» (Київ, 2–3 червня 2010 р.), «Культурно-мистецьке середовище: творчість та технології» (Київ, 11–12 листопада 2010 р.), «Діяльність продюсера в культурно-мистецькому просторі ХХІ ст.» (Київ, 2 грудня 2010 р.); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Україна: від самотності – до соборності» (Київ, 22–23 травня 2008 р.), «Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура» (Переяслав-Хмельницький, 13–14 червня 2008 р.), «Сучасні проєкції музикознавчих досліджень» (Київ, 24–26 лютого 2009 р.), «Мистецька освіта ХХІ ст.: теорія і практика» (Київ, 27–28 жовтня 2009 р.), «Українська культура в умовах глобалізаційних трансформацій» (Рівне, 10–11 грудня 2009 р.), «Культурна політика у контексті етнокультурного різноманіття України» (Київ, 29–30 вересня 2010 р.), «Народознавчі студії пам'яті Василя Скуратівського» з проведенням круглого столу на тему: «Традиційна культура українського народу в ХХІ ст.: стан та перспективи розвитку, проблеми державної підтримки» (Київ, 21–22 жовтня

2010 р.), «Духовна культура України: реалії та перспективи» (Рівне, 11–12 листопада 2010 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації викладено в 11 публікаціях, із них 4 статті надруковані в наукових фахових виданнях, затверджених МОНмолодьспорту України за напрямом «мистецтвознавство».

Структура роботи зумовлена предметом і логікою дослідження, його метою та необхідністю розв'язання основних завдань. Дисертація складається зі вступу, 3-х розділів, 9-ти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (322 позиції), 10-ти додатків. Загальний обсяг дисертації – 247 сторінок, основного тексту – 168 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, окреслено хронологічні межі та методологічні засади дослідження, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт, предмет, наукову новизну та практичне значення результатів дослідження.

У першому розділі «Кобзарське і бандурне мистецтво на Дніпропетровщині. До питання генези» з'ясовано рівень дослідженості обраної теми, подано цілісну фактологічну картину кобзарського й бандурного життя краю в першій половині ХХ ст.

Підрозділ 1.1 «Історіографія проблеми» містить огляд праць із проблематики дослідження. Вивчення регіональних особливостей бандурного мистецтва Дніпропетровщини (Катеринослащини) в контексті історії народно-інструментального виконавства в Україні зумовило необхідність звернутися до джерел із цієї проблематики, де знайдено досить скупі розпорошені відомості щодо побутування кобзи й бандури на Дніпропетровщині. Аналіз історіографії за підходами до вивчення проблеми дозволив виокремити такі провідні напрямки: *історико-етнографічний* (О. Ваврик, С. Грица, К. Квітка, П. Куліш, М. Лисенко, А. Омельченко, М. Підгорбунський, О. Русов, М. Сумцов, К. Черемський, Д. Яворницький), *органологічний* (А. Гуменюк, В. Куппет, М. Лисенко, О. Фамінцин, Г. Хоткевич, Л. Черкаський), *методичний* (Н. Брояко, І. Дмитрук, Л. Мандзюк, Н. Морозевич, З. Штокалко). Окремий напрям становлять *біографічні праці*, присвячені видатним кобзарям і бандуристам (Б. Жеплинський, Ф. Лавров, В. Мішалов, І. Панасюк, Р. Польовий, Н. Супрун, М. Шудря) та дослідження виконавства на кобзі й бандурі в *регіональному* аспекті (О. Васюта, В. Горленко, М. Долгов, Є. Ліньова, Є. Кріст, В. Чуркіна).

У **підрозділі 1.2 «Етнографічні питання на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі»** на основі друкованих матеріалів висвітлено підготовчу роботу до XIII Археологічного з'їзду з питань етнографії.

Значення XII Археологічного з'їзду (Харків, 1902), зокрема підготовленого відомим бандуристом Г. Хоткевичем виступу кобзарів, широко висвітлено в працях мистецтвознавців (О. Ваврик, Б. Кирдан, В. Мішалов, А. Омельченко, Н. Супрун та ін.). Автори справедливо стверджують, що ця подія привернула до

старців увагу інтелігенції, стала переломним моментом в історії подальшого розвитку кобзарського й бандурного мистецтва в Україні. Водночас жоден із дослідників не вказує на те, що XIII Археологічний з'їзд став важливим етапом у справі підтримки (отримання дозволу Міністерства внутрішніх справ на вільне кобзарювання в містах і селах) та вивчення (збирання матеріалів про кобзарів, бандуристів та лірників, записи їхніх пісень) кобзарства. Підготовча робота до з'їзду з етнографічних питань включала збір відомостей про народних співців за спеціально виданою «Програмою» («Літопис» Катеринославської вченої архівної комісії, 1904), проведення лекцій-концертів за участю кобзарів, організацію місцевим губернським земством етнографічних експедицій Катеринославиною (1904, 1905), видання етнографічних матеріалів, каталогів виставки з'їзду тощо.

Підкреслено, що у зв'язку з підготовкою до з'їзду влада Катеринослава не перешкоджала і навіть сприяла такій діяльності: завдяки позитивному відгуку місцевого губернатора Г. Хоткевич отримав дозвіл Міністерства народної освіти читати публічну лекцію «Про українських бандуристів і лірників» у містах Катеринославської губернії (документ зберігається в науковому архіві ІМФЕ). У рукописі лекції автор зазначив, що звідусіль висловлюються побажання, щоб до катеринославського з'їзду він підготував виступ кобзарів і лірників. На жаль, в 1905 р. через переслідування Г. Хоткевич був змушений виїхати до Галичини. Продовжуючи започатковану ним справу, Д. Яворницький запросив кобзарів М. Кравченка, Т. Пархоменка, П. Дуба виступити на XIII Археологічному з'їзді, після проведення якого відзначалося збільшення інтересу до народного мистецтва серед жителів Катеринославщини.

У підрозділі 1.3 «Внесок Д.І. Яворницького у справу збереження та популяризації кобзарського і бандурного мистецтва» висвітлено наукову та громадську діяльність видатного вченого-історика, популяризатора кобзарства й бандурного мистецтва, директора Катеринославського історичного музею, академіка Д.І. Яворницького.

Захоплюючись українською історією та культурою ще зі студентських років, Д.І. Яворницький збирав та записував народні пісні, активно популяризував мистецтво кобзарів і бандуристів, цікавився їхнім співом, знав особисто багатьох із них. Саме з його ініціативи до Катеринослава приїжджали кобзарі; професор сприяв їм у пошуку заробітку, надавав рекомендації та матеріальну підтримку, влаштовував кобзарські концерти, читав публічні лекції за участю співців тощо. Тісний зв'язок, підтримку та зацікавленість видатного вченого народними співцями підтверджують неопубліковані (за винятком двох) листи кобзарів до нього, що зберігаються у фондах ДНІМ та впроваджені автором дисертації до наукового обігу вперше.

Крім епістолярної спадщини, в дисертації розглянуто етнографічні матеріали Д. Яворницького, які зберігаються у фондах ІМФЕ. Зазначено, що декілька варіантів пісень і дум з архіву вченого записані переважно від кобзарів (М. Кравченко, Ф. Грищенко) та лірників (І. Мережко). З'ясовано, що Д. Яворницький залучав до свого архіву не тільки матеріали, записані ним особисто, а й зібрані іншими дослідниками (В. Шевченко, В. Тищенко, М. Янчук

та ін.). Згадки про народних музик знайдено і в історичних працях вченого про Запоріжжя.

Фактологічною базою для висвітлення популяризаторської діяльності Д. Яворницького та відтворення подій кобзарського й бандурного життя на Катеринославщині стали архівні матеріали (афіші та програмки лекцій Д. Яворницького, кобзарських концертів, фотографії кобзарів), а також наукові й періодичні видання початку ХХ ст., де знайдено численні відгуки про виступи кобзарів у Катеринославі та лекції професора Д. Яворницького, присвячені кобзарству. Аналіз повідомлень у катеринославській пресі про виступи місцевих бандуристів («Дніпрові хвилі», 1913) дав змогу дійти висновку про підвищення інтересу молоді до кобзарського й бандурного мистецтва внаслідок популяризаторської діяльності Д. Яворницького в попередні роки. Наголошено, що в наш час із метою продовжити традицію, започатковану Д. Яворницьким, у Меморіальному будинку-музеї вченого проводяться вечори його пам'яті за участю бандуристів, мистецькі акції відомих виконавців на кобзі та бандурі, наукові конференції, виставки народних музичних інструментів тощо.

Доведено, що Д.І. Яворницький своєю науковою та громадською діяльністю зробив вагомий внесок у справу популяризації кобзарського та бандурного мистецтва. Очолований вченим історичний музей та його власний дім стали значними кобзарськими осередками краю.

У другому розділі «Самодільне бандурне мистецтво на Дніпропетровщині» простежено основні віхи творчої діяльності бандуристів-аматорів краю, охарактеризовано їхні досягнення в сольному та ансамблевому жанрах, досліджено особливості інструментарію з доробку місцевих майстрів бандур.

У підрозділі 2.1 «Бандуристи-аматори як носії кобзарських традицій» визначено, що вже в першій половині ХХ ст. на Дніпропетровщині з'являється ціла плеяда талановитих бандуристів-аматорів та майстрів народних інструментів. В Україні широко відомі імена місцевих бандуристів – І. Бута, Ф. Часника, О. Солодкого, Ф. Закори, Ф. Циганенка, В. Сидоренка та ін. У другій половині ХХ ст. бандурне мистецтво краю представляли С. Мацура, В. Кириленко, О. Коваль, М. Топчий, А. Марченко, В. Чума, Г. Паленко, І. Скотаренко тощо. Підкреслено, що преса переважно всіх їх називала «кобзарями». Аналіз ознак, що характеризують виконавця як кобзаря чи бандуриста (творча діяльність, репертуар, інструментарій, місця виступів) дає підстави стверджувати, що доцільно ідентифікувати цих митців як бандуристів-аматорів (на підставі переваги характерних для бандуристів ознак). Разом із тим вони включали до своїх виступів не тільки ідеологічно спрямовані твори, а й історичні пісні та думи з традиційного кобзарського репертуару, виступали з бандурою у велелюдних місцях, тож, безперечно, залишалися носіями кобзарських традицій. Притримуючись концепції Л. Черкаського у визначенні понять «кобзар» і «бандурист», до перших можемо віднести місцевих виконавців І. Лященка-Старченка, Ф. Закору, О. Чуприну та М. Сарма-Соколовського.

Після заснування Спілки кобзарів України (1990) митці Дніпропетровщини також почали створювали місцеві творчі об'єднання (гурт при Меморіальному

будинку-музеї Д. Яворницького – квітень 1991 р., Дніпропетровська спілка кобзарів – вересень 1994 р.).

У представленій дисертації підкреслено, що сольний жанр самодіяльного бандурного мистецтва – поширене явище на Дніпропетровщині. До ХХ ст. воно побутувало передусім у сільській місцевості та невеликих містах. У ХХ ст. саме Дніпропетровськ поступово стає осередком самодіяльного, а згодом і професійного бандурного виконавства.

У підрозділі 2.2 «Самодіяльні капели бандуристів Дніпропетровської області» простежена історія створення та творча діяльність самодіяльних капел бандуристів у містах Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Кривому Розі, Новомосковську, Павлограді, селі Підгородньому тощо.

За часів радянської влади паралельно з індустріалізацією краю активізується самодіяльне виконавство: в заводських будинках культури, на виробництвах створюються дитячі та дорослі капели бандуристів, завдяки чому до ансамблевого жанру бандурного мистецтва залучається місцева молодь. Визначено, що серед аматорських колективів найбільшого визнання отримала самодіяльна капела бандуристів Палацу культури заводу ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ), заснована 1927 р. С. Лобком та П. Щепакінім. Дитячу творчість до відкриття класів бандури в музичних школах обласного центру представляв хлопчачий ансамбль бандуристів Палацу культури ім. Ілліча Дніпропетровського заводу ім. Г. Петровського під керівництвом В. Сидоренка. Чимало талановитих вихідців із самодіяльних ансамблів бандуристів Дніпропетровщини присвятили свою професійну діяльність бандурі, стали знаними бандуристами (М. Гвоздь, Ю. Демчук, А. Омельченко, В. Лапшин).

Виявлено, що наприкінці ХХ ст. чисельність самодіяльних ансамблів бандуристів на Дніпропетровщині помітно зменшилась у зв'язку з професіоналізацією бандурного виконавства, непопулярністю заводської самодіяльності. Водночас окремі колективи успішно продовжують творчу діяльність у цьому жанрі (капела бандуристів «Сарма» з м. Новомосковська, дитячий ансамбль «Лелеки» з с. Миколаївка та ін.).

У підрозділі 2.3 «Майстри виготовлення бандур на Дніпропетровщині» підкреслено важливу роль місцевих майстрів народних музичних інструментів, які забезпечували виконавців бандурами.

На Дніпропетровщині жили й творили талановиті майстри народних інструментів. Серед них: І. Бут, О. Коваль (с. Підгороднє Дніпропетровського р-ну), С. Лобко, Д. Рикаш, І. Григоренко (Дніпродзержинськ), О. Солодкий, Ф. Циганенко, С. Санжаровський, О. Чернець, Ф. Закора (Дніпропетровськ), Ф. Грогуленко (Нікополь), А. Сіренко (с. Олександропіль Петропавлівського р-ну) та ін. Після впровадження серійного виробництва бандур на Чернігівській фабриці музичних інструментів професійні бандуристи надали перевагу уніфікованим фабричним інструментам; серед виконавців-аматорів більшою популярністю користувалися саморобні бандури, нерідко виготовлені ними особисто (І. Бут, О. Коваль, С. Лобко), часом навіть на замовлення (Ф. Закора, С. Мапура).

Найбільший доробок (понад 100 бандур) залишив по собі С. Лобко, близько 35 бандур виготовив підгороднянин О. Коваль, який також працював реставратором музичних інструментів ДНІМ. Понад 20 бандур – у доробку Ф. Циганенка, О. Солодкого. Їхні інструменти експонуються в музеях Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Києва, Переяслава-Хмельницького, села Скородинівка (Харківська обл.) тощо.

Із професіоналізацією бандурного виконавства й поширенням інструментів фабричного виробництва діатонічні та хроматичні бандури майстрів-аматорів Дніпропетровщини поступово стали експонатами колекцій державних та приватних музеїв.

У підрозділі 2.4 «Колекція народних музичних інструментів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького» висвітлено історію формування колекції народних інструментів ДНІМ, здійснено експертизу бандур та кобз із колекції музею.

Важливе значення у справі збереження та вивчення народного інструментарію, традицій кобзарського та бандурного мистецтва має музейна спадщина. У Дніпропетровському історичному музеї зберігається велика колекція народних інструментів (зокрема бандур і кобз), яка почала формуватися ще за часів заснування музею.

Під час роботи з музейною колекцією виявлено 12 бандур, 3 кобзи (з них 2 – харківського типу), 2 торбана й колісна ліра; найдавніші з них датовані ХІХ ст. Аналіз супровідної документації інструментів показав, що в колекції представлені переважно бандури, виготовлені місцевими майстрами. Це дозволило простежити особливості інструментарію майстрів дніпропетровського регіону. На підставі детального дослідження бандур, вивчення їхніх технічних характеристик зроблено висновок, що місцеві майстри музичних інструментів виготовляли переважно бандури київсько-чернігівського типу, а серед виконавців, відповідно, практикувалася київсько-чернігівська школа гри.

Таким чином, аматорське виконавство на бандурі стало яскравою сторінкою в культурній панорамі Дніпропетровщини та характеризувалося різножанровою спрямованістю: сольний спів, малі ансамблеві форми, капели бандуристів. За радянської влади, пристосовуючись до вимог часу, бандуристи-аматори попри все залишалися носіями кобзарських традицій. Їхні досягнення можна оцінювати як передумову формування процесів академізації бандурного виконавства та освіти.

У третьому розділі «Академізація бандурного виконавства та освіти на Дніпропетровщині» розглянуто процес становлення академічної школи гри на бандурі в контексті професіоналізації музичної освіти на Дніпропетровщині.

У підрозділі 3.1 «Становлення регіональної виконавської бандурної школи в музичних навчальних закладах Дніпропетровська» висвітлюється процес академізації бандурного мистецтва; підкреслюється маловідомий у наукових колах факт, що на базі Катеринославського музичного училища в 1919 р. було відкрито консерваторію.

Після реорганізації радянською владою Катеринославської консерваторії у Дніпропетровський музичний технікум (із 1937 р. – училище) в закладі відкрився

клас народних інструментів (1927), у якому викладав талановитий педагог, диригент, знавець народних інструментів Г. Фролов (у тому числі бандуру – факультативно). Із 1944 р. клас бандури стає окремою спеціалізацією; його ведуть бандурист-аматор, артист філармонії В. Носачевський, а згодом його учениці – Н. Бабуненко (1954–1960) та Л. Воріна (1956–2006). З відкриттям класу бандури в музичному училищі на Дніпропетровщині відбувається поступовий процес академізації бандурного виконавства й освіти. Основними напрямками цього процесу стали забезпечення музичних навчальних закладів професійними кадрами відповідної кваліфікації, високий рівень підготовки фахівців, розробка навчально-методичних програм, вдосконалення інструментарію і, як наслідок, розширення репертуару (перекладення доробку класиків, створення оригінальних творів для академічної бандури, залучення місцевих композиторів), впровадження нових форм роботи (технічний залік, конкурс етюдів, конкурс на краще виконання обов'язкового твору), видання нотної та методичної літератури, науково-дослідна робота у цій галузі тощо.

Вагомий особистий внесок у розвиток професійної бандурної освіти та ансамблевого виконавства здійснила своєю педагогічною та творчою діяльністю випускниця Київської консерваторії Л.С. Воріна. На засадах київської академічної школи гри на бандурі вона виховала декілька поколінь професійних бандуристів. Відзначено, що результатом багаторічної роботи Л.С. Воріної та її учнів стало підвищення рівня професійної освіти бандуристів на Дніпропетровщині, а також відкриття класу бандури в Дніпропетровській консерваторії ім. М. Глінки (одночасно з її заснуванням в 2004 р.). Вагомий внесок у справу становлення й професіоналізації бандурного мистецтва краю також зробили викладачі Н. Плахотна, Л. Попова; високий професійний рівень підтримують педагоги класу бандури консерваторії (С. Овчарова, М. Березуцька) та музичного училища (Є. Балакірева, Г. Войтенко).

Яскравим прикладом академізації ансамблевого виконавства на бандурі стала творча діяльність заснованого Л. Воріною 1956 року ансамблю бандуристів «Чарівниці», який пройшов шлях від самодіяльного студентського колективу до штатної концертної одиниці обласної філармонії. Колектив здійснює концертну діяльність у всеукраїнському та міжнародному масштабах, збагачує та популяризує українське національне мистецтво. Наголошено, що в 2009 році за результатами Другого всеукраїнського фестивалю-конкурсу кобзарського мистецтва ім. О. Вересая ансамбль «Чарівниці» визнано кращим колективом у номінації «Академічні ансамблі бандуристів».

У підрозділі 3.2 «Концертно-фестивальна практика дніпропетровських бандуристів» розглянуто фестивалі народної творчості Дніпропетровщини.

Бандуристи Дніпропетровщини беруть активну участь у фестивалях фольклору та народної творчості, конкурсах виконавців на народних музичних інструментах, перемагаючи і в сольних, і в ансамблевих номінаціях. Дніпропетровських викладачів постійно запрошують до праці в журі регіональних, всеукраїнських, міжнародних конкурсів і фестивалів. Показово, що кількість цих заходів збільшилася за роки незалежності України.

Дніпропетровщина також виступила ініціатором та засновником декількох фестивалів-конкурсів народного мистецтва: фольклорно-етнографічне свято «Чисті джерела» (1989), Всеукраїнський фестиваль кобзарського мистецтва «Дзвени, бандуро, в козацькій країні» (1994) тощо. Зроблено акцент на історії та динаміці Міжнародного фестивалю ансамблів бандуристів «Дзвени, бандуро», що проходить в Дніпропетровську з 1996 р. За час свого існування захід отримав статус міжнародного фестивалю-конкурсу, здобув повагу й популярність серед самодіяльних та професійних бандуристів.

Таким чином, процес академізації бандурного мистецтва на Дніпропетровщині активізувався в другій половині ХХ ст. завдяки становленню академічної бандурної освіти в спеціалізованих музичних навчальних закладах, шляхом поступового переходу від аматорства до професійного виконавства. Сучасна концертно-фестивальна практика дніпропетровської регіональної виконавської бандурної школи включає перемоги студентів консерваторії та музичного училища у всеукраїнських та міжнародних конкурсах, активну творчу діяльність філармонійного ансамблю «Чарівниці», проведення фестивалів і конкурсів відповідного жанру. З виходом ансамблю бандуристів «Чарівниці» на міжнародну сцену значення його творчих досягнень вийшло за межі регіону й стало надбанням загальнонаціональної культури.

ВИСНОВКИ

У Висновках узагальнюються результати дисертаційного дослідження.

1. На основі аналізу історичних, мистецтвознавчих, культурологічних праць доведено, що у сучасному мистецтвознавстві відсутні спеціальні наукові дослідження, які б комплексно висвітлювали регіональні особливості бандурного мистецтва Дніпропетровщини, процесу академізації його складових: виконавства та освіти.

2. На основі вивчення архівних матеріалів, епістолярію, історичних джерел, періодичних видань відтворено цілісну фактологічну картину побутування кобзи й бандури на Катеринославщині-Дніпропетровщині, аргументовано спростовано думку про непопулярність кобзарського та бандурного мистецтва в східних областях України в ХХ ст. Зважаючи на те, що Катеринослав набагато молодший за такі осередки кобзарства, як Чернігів, Харків чи Полтава, на його початку виконавство на кобзі та бандурі було представлене переважно заїжджими кобзарями й гастролюючими бандуристами. З часом активізація діяльності місцевих самодіяльних бандуристів сприяла поширенню бандурного мистецтва на Дніпропетровщині.

3. Відзначено, що XIII Археологічний з'їзд Імператорського московського археологічного товариства (Катеринослав, 1905) активізував науковців до вивчення та підтримки кобзарства, став завершальним етапом у справі отримання від влади дозволу сліпцям вільно кобзарювати. Аналіз друкованих матеріалів з'їзду («Известия», «Каталог», «Матеріаль», «Правила», «Труды») показав, що у підготовчій роботі до нього значна увага приділялася кобзарству (проводилися

лекції-концерти за участю співців, здійснювався збір відомостей про кобзарів і бандуристів, з'являлися відповідні публікації в місцевій пресі), внаслідок чого спостерігалось підвищення інтересу до народного мистецтва серед жителів Катеринославщини.

4. На основі аналізу неопублікованих архівних джерел (афіші і програми лекцій-концертів, листи кобзарів), наукових розвідок Д.І. Яворницького з етнографії, згадок про співців у його історичних працях та епістолярії доведено, що Д.І. Яворницький своєю науковою та громадською діяльністю всіляко підтримував кобзарів і бандуристів, надавав рекомендації і матеріальну підтримку, влаштовував кобзарські концерти, читав наукові та публічні лекції, чим значно сприяв збереженню та популяризації кобзарського й бандурного мистецтва.

5. Із відкриттям у Дніпропетровському музичному училищі класу бандури (1944) обласний центр поступово став осередком бандурного мистецтва на Дніпропетровщині. Академізація бандурної освіти активізувалася з появою класів бандури в розгалуженій системі спеціалізованих музичних навчальних закладів (ДМШ, музичному, педагогічному училищах, училищі культури, консерваторії). Поступовий процес переходу від аматорства до академізму в галузі бандурного мистецтва відбувався на Дніпропетровщині в другій половині ХХ ст. паралельно з іншими регіонами України (що стало можливим завдяки забезпеченню місцевих музичних навчальних закладів професійними кадрами, вдосконаленню інструментарію і як наслідок створенню академічного репертуару, виданню нотної та методичної літератури, науково-дослідній роботі в цій галузі).

6. Зроблено висновок про вагомий внесок у справу становлення професійної освіти по класу бандури на Дніпропетровщині Л.С. Воріної – викладача Дніпропетровського музичного училища. Виховавши декілька поколінь професійних бандуристів та заснувавши ансамбль бандуристів «Чарівниці», Л. Воріна сприяла популяризації національного інструмента, народної пісні та українського мистецтва в цілому не лише в Україні, а й у Росії. Все це дає підстави по праву вважати її фундатором дніпропетровської академічної виконавської бандурної школи.

7. На основі комплексного аналізу складових бандурного мистецтва Дніпропетровщини (сольного та ансамблевого виконавства, освіти, інструментарію, концертно-фестивальної практики) досліджено шляхи його академізації; зроблено висновок, що протягом ХХ ст. Дніпропетровщина перетворилася на край, де активно функціонують різні форми бандурного мистецтва, де воно набуло високого професійного академічного рівня, стало значущою складовою загальнонаціональної культури.

8. З'ясовано, що з розвитком академічного виконавства на бандурі та впровадженням фабричних інструментів спадщина місцевих майстрів бандур (О. Коваль, С. Лобко, Ф. Циганенко та ін.) перейшла в експозиції музеїв народного мистецтва України. На підставі експертизи бандур і кобз із колекції народних музичних інструментів Дніпропетровського історичного музею зроблено висновок, що місцеві майстри виготовляли переважно бандури київсько-

чернігівського типу; будучи одночасно й виконавцями, вони, відповідно, дотримувались київсько-чернігівської школи гри.

Усебічне дослідження форм побутування самодіяльного й професійного бандурного мистецтва на Дніпропетровщині дає підстави стверджувати, що творча діяльність місцевих бандуристів посіла чільне місце в регіональній культурі, а дніпропетровська виконавська школа, заснована на засадах київського академічного бандурного виконавства, у поєднанні з місцевими традиціями стала частиною загальноукраїнського процесу академізації бандурного мистецтва в ХХ ст.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів, пов'язаних із зазначеною проблематикою, та відкриває широкі перспективи для подальшого вивчення бандурного мистецтва Дніпропетровщини в культурологічних та мистецтвознавчих напрямках.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Чернета Т. Наслідкування автентичних кобзарських традицій у сучасній музичній практиці / Т. Чернета // Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 58–63.
2. Чернета Т. Бандурне мистецтво Придніпров'я ХХ ст.: від аматорства до академізму / Т. Чернета // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. XXIII. – С. 277–285.
3. Чернета Т. Події кобзарсько-бандурного життя Катеринославщини на сторінках часопису «Дніпрові хвилі» (1910–1913 роки) / Т. Чернета // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2010. – Вип. 16. Т. 2. – С. 57–63.
4. Чернета Т. Бандури і кобзи в колекції народних музичних інструментів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Т. Чернета // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. XXVI. – С. 272–279.
5. Чернета Т. Кобзарі в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького / Т. Чернета // Музикознавчі студії Інституту мистецтв Волинського національного університету ім. Лесі Українки та Національної музичної академії ім. П. І. Чайковського: зб. наук. праць. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – Вип. 7. – С. 358–368.
6. Чернета Т. Етнографічні питання на XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі / Т. Чернета // Мистецтвознавчі записки: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 308–315.
7. Чернета Т. Розвиток кобзарських традицій у творчій діяльності Олександра Корнієвського / Т. Чернета // Україна: від самотності до соборності: зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., (22–23 травня 2008 р., Київ). – К., 2008. – С. 109–111.

8. Чернета Т. Лідія Воріна – фундатор бандурної школи на Дніпропетровщині / Т. Чернета // Видатні постаті науки, культури і освіти : зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., (30–31 жовтня 2008 р., Київ). – К., 2008. – С. 279–282.

9. Чернета Т. Кобзарсько-бандурне мистецтво у сучасному соціокультурному просторі України / Т. Чернета // Український народний музичний інструментарій: історія, теорія і методи дослідження : зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф., (21–22 травня 2009 р., Київ). – К., 2009. – С. 102–104.

10. Чернета Т. До проблеми прояву автентичних кобзарських традицій у сучасній музичній практиці / Т. Чернета // Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 3 (5). – С. 276–277.

11. Чернета Т. Лідія Воріна: біографічний нарис (серія: Видатні музиканти Дніпропетровщини) / Т. Чернета. – Дніпропетровськ, 2009. – 119 с.

АНОТАЦІЯ

Чернета Т. О. Бандурне мистецтво Дніпропетровщини: від аматорства до академізму. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 26.00.01 – теорія та історія культури. – Національна академія керівних кадрів культури та мистецтв, Київ, 2012.

У дисертації досліджується бандурне мистецтво Дніпропетровщини, що включає творчість бандуристів-аматорів у сольному та ансамблевому жанрах, концерти місцевих та гастролуючих кобзарів і бандуристів, особливості інструментарію, бандурну освіту, фестивальну практику тощо. На основі аналізу архівних джерел, наукових та періодичних видань відтворено фактологічну картину подій кобзарського й бандурного життя регіону у ХХ ст., яка спростовує поширену думку про непопулярність бандурного мистецтва в східних областях України. Дослідження процесу академізації бандурної освіти в спеціалізованих музичних навчальних закладах м. Дніпропетровська дозволило дійти висновку про існування самобутньої дніпропетровської регіональної школи гри на бандурі, заснованої на принципах київської академічної школи виконавства на народних інструментах, яка стала невід'ємною складовою бандурного мистецтва України.

Ключові слова: Дніпропетровщина, бандурне мистецтво, кобзар, бандурист, аматорство, академізація, освіта, ансамблеве виконавство, фестиваль.

АННОТАЦИЯ

Чернета Т. А. Бандурное искусство Днепропетровщины: от аматорства к академизму. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 26.00.01 – теория и история культуры. Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств, Киев, 2012.

В диссертации исследованы формы бытования кобзарства и бандурного искусства на Днепропетровщине, выявлены главные черты и особенности развития днепропетровской региональной школы игры на бандуре в контексте всеукраинского процесса профессионализации бандурного искусства в ХХ веке.

В числе составляющих бандурного искусства края – творчество местных бандуристов-аматоров в сольном и ансамблевом жанрах, концертная деятельность гастроллирующих кобзарей и бандуристов, фестивальная практика, становление академического образования бандуристов в специализированных музыкальных учебных заведениях. Комплексный анализ процесса академизации бандурного исполнительства и образования на Днепропетровщине осуществлен во взаимодействии с региональными и общенациональными культуротворческими тенденциями.

В начале ХХ века Катеринослав стал местом ссылки «неблагонадежных» деятелей украинской науки и искусства, что в значительной степени активизировало развитие культуры края. Вследствие этого на заключительном заседании XII Археологического съезда Императорского московского археологического общества в Харькове Катеринослав утвердили местом проведения следующего съезда, при подготовке к которому были осуществлены значительные исследования в области этнографии, в том числе сбор сведений о кобзарях и бандуристах. Кроме того, продолжая традицию харьковского съезда, на XIII Археологическом съезде выступили кобзари. Весомый вклад в дело популяризации кобзарского искусства своей научной, публицистической и общественной деятельностью внес выдающийся исследователь запорожского казачества, директор Катеринославского исторического музея, академик Д. И. Яворницкий.

В диссертации рассмотрено творчество бандуристов-аматоров, самодеятельных ансамблей бандуристов Днепропетровской области, местных мастеров бандур. Проведена экспертиза бандур и кобз из коллекции музыкальных инструментов Днепропетровского национального исторического музея им. Д. Яворницкого, в результате чего выяснилось, что бандуры коллекции изготовлены в основном местными мастерами и относятся к киевско-черниговскому типу национального инструмента. Выявлены особенности местного аматорского исполнительства – объединение исполнительских принципов киевско-черниговской школы игры на бандуре с местными традициями.

Ведущая роль в процессе становления профессионального бандурного исполнительства и образования принадлежала Днепропетровскому музыкальному училищу, где с 1927 года велось обучение игре на народных инструментах (в том числе и на бандуре – факультативно). С началом работы в училище (1956) выпускники Киевской консерватории Л. Вориной обучение по классу бандуры поднялось на профессиональный уровень. За 52 года педагогической деятельности Л. Ворина воспитала несколько поколений профессиональных бандуристов, многие из которых продолжили образование в музыкальных ВУЗах. Результатом многолетней творческой и педагогической деятельности Л. Вориной и ее

учеников стало открытие в 2004 году класса бандуры в Днепропетровской консерватории им. М. Глинки. Профессионализация исполнительства на бандуре в ансамблевом жанре проанализирована на примере творческой деятельности основанного Л. Вориной в 1956 году ансамбля бандуристов «Чаривныйци», который прошел творческий путь от самодеятельного студенческого коллектива до штатной концертной единицы Днепропетровской областной филармонии. Концертно-фестивальная практика рассмотрена на примере Международного фестиваля ансамблей бандуристов «Звени, бандуро!», который проходит в Днепропетровске с 1996 года.

Исследование аматорского и профессионального исполнительства на бандуре в сольном и ансамблевом жанрах, анализ процесса академизации бандурного образования на Днепропетровщине позволили сделать вывод о существовании самобытной днепропетровской региональной школы игры на бандуре, основанной на принципах киевской академической школы исполнительства на народных инструментах и ставшей неотъемлемой составляющей бандурного искусства Украины.

Ключевые слова: Днепропетровщина, бандурное искусство, kobzar, бандурист, аматорство, академизация, образование, ансамблевое исполнительство, фестиваль.

SUMMARY

Cherneta T. A. Bandura art in the Dnipropetrovsk region: from amateurism to academic art. – Manuscript.

Thesis for a competition of Ph. D degree of the fine art according to speciality 26.00.01 – theory and history of culture. – The National Academy of Senior Specialists of Culture and Art, – Kyiv, 2012.

The dissertation on bandura art research of the Dnipropetrovsk region which includes the art of amateur bandura players in solo and choir genres in the region; concerts of local and touring kobzar and bandura players; the main features of the instruments; bandura education; festival practice; etc. Based on analyzing archive sources, scientific publications and periodicals of the twentieth century, the factual picture of the events of kobzar and bandura players' life of the region has been recreated, that disproves the common opinion about the unpopularity of bandura art in the eastern regions of Ukraine. The research of the academical process of bandura education in particularized musical educational institutions of Dnipropetrovsk has made possible to draw the conclusion about existing of the original Dnipropetrovsk school of playing the bandura that is formed on the principles of Kyiv academical school of performing on folk instruments and has become an integral component of Ukraine's bandura art.

Key words: Dnipropetrovsk region, bandura art, kobza player, bandura player, amateurism, academical process, education, choir performance, festival.

Підп. до друку 22.03.2012. Формат 60х84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Облік.-вид арк. 0,8. Зам. 73. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9.
Свідцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.